

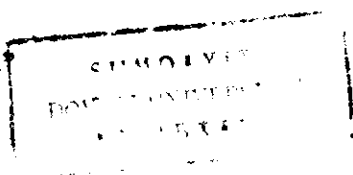
MAQSUD FƏRHADOĞLU

FƏLSƏFƏNİN ƏSASLARI

37658

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyi tərəfindən dərslik kimi
təsdiq olunmuşdur*

“Elm və təhsil”
Bakı -2012

1
F 46.

Elmi redaktor: **Əziz Rəhim oğlu Bayramov,**
fəlsəfə elmləri namizədi, dosent

Rəyçilər: **Ağayar Şükürov,** f.e.d., professor;
Vəli Paşayev, f.e.d., professor

M.Fərhad oğlu.

Fəlsəfənin əsasları, dərslük.

Bakı, "Elm və təhsil", 2012. – 400 səh.

Dərslükdə bəşəri və milli fəlsəfi sərvətlər, müasirlik baxımından vəhdət halında təhlil edilir. Burada ilk dəfə Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixi materialları ardıcılıqla mərhələlər üzrə şərh olunur. Bəşəri və milli fəlsəfi irs, kursun kateqoriyaları sistemi, fəlsəfə və müasirlik kimi üç hissədən ibarət olan dərslükdə kursun yeni programına uyğun XX əsr fəlsəfəsinin də şərhinə geniş yer verilmişdir. Dərslükdə müasir təbii-elmi və fəlsəfi materiallar əsasında «varlıq», «materiya», «zaman», «məkan», «hərəkət», «idrak», «şüur», «insan», «cəmiyyət» və s. kimi kateqoriyalar yenidən, əsaslı işlənmişdir və təkmilləşdirilmişdir.

Kitab ali məktəb tələbələri və aspirantlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ondan müəllimlər, elmi işçilər fəlsəfə ilə maraqlanan oxucular da istifadə edə bilərlər.

F $\frac{4603000000}{N098 - 2012}$ qırtılı nəşr

İkinci nəşr

© «Elm və təhsil», 2012

O N S Ö Z

Son illərdə özünün müdrik və dünya şöhrətli milli lideri Heydər Əliyevin ideyalarına əsaslanaraq müstəqillik yollarında irəliləyən Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi sahəsində də əsaslı islahatlar həyata keçirilir, müəyyən nailiyyətlər qazanılır. Ölkəmizdə təhsil qanunu müzakirə edilmiş, milli təhsil konsepsiyası işlənib hazırlanmış, çoxpilləli təhsil sisteminə keçilmişdir. Təhsilin bakalavr və magistr mərhələlərinin həyata keçirilməsi ilə Azərbaycan təhsil sistemi dünya standartlarına uyğunlaşdırılmışdır.

Ali məktəblərdə humanitar fənlərin, xüsusilə ictimai elmlərin tədrisi sahəsində də müəyyən işlər görülmüşdür. İctimai elmlərin, o cümlədən «Fəlsəfə» kursunun və digər fəlsəfi fənlərin («Dinşünaslıq», «Etika», «Sosiologiya», «Politologiya» və s.) məzmunu və strukturu müasir tələblər əsasında yenidən qurulmuş, bir neçə variantda yeni proqramlar tərtib edilmiş, müxtəlif dərəcə vəsaitləri, mühazirə mətnləri, metodik göstərişlər hazırlanmışdır.

Lakin bu çox mühüm sahədə fəaliyyət hələ də əsasən şəxsi təşəbbüslərə əsaslanır, pərakəndə səciyyə daşıyır. Xüsusilə fəlsəfi elmlər üzrə müasir dövrün tələblərinə cavab verən, bəşəri fəlsəfi sərvətləri və milli fəlsəfi dəyərləri vəhdətdə əks etdirən dərslilər və dərəcə vəsaitləri hazırlanmasında **əsaslı bir iş görülməmişdir**. Bunun bir sıra səbəbləri vardır: əvvəlcə, keçmiş SSRİ şəraitində ictimai elmlər üzrə dərslilər, dərəcə vəsaitləri və proqramlar mərkəzləşmiş qaydada, ancaq Moskvada hazırlanır, milli respublikalarda isə onlardan tərcümə olunmaqla istifadə edilirdi; ikincisi də, milli respublikalarda həmin fənlər üzrə dərslilər və dərəcə vəsaitləri hazırlamaq təcrübəsi olan müəlliflər çox az idi.

Xalqımızın zəngin milli fəlsəfi irsinin toplanılması, tədqiq edilməsi və tədrisi ilə bağlı sistemli və kompleks iş görülməmiş, xüsusilə bu sahədə ali məktəb tələbləri üçün əhatəli «Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi» hələ də yazılmamışdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq, 30 ildən yuxarı ali məktəblərdə «Fəlsəfə»dən dərəcə deyərək, əldə etdiyimiz təcrübəyə əsaslanaraq Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «Fəlsəfə» kafedrasında işlənmiş, «Fəlsəfə» kursunun proqramına uyğun bu sahədə ali

məktəb tələbələrinin ehtiyacını ödəmək məqsədilə «Fəlsəfə» adlı dərsləri hazırladıq. Dərslər əsasən iqtisadiyyat ixtisaslarında təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulsa da, ondan respublikamızın bütün ali və orta ixtisas məktəblərində oxuyan tələbələr də istifadə edə bilərlər.

«Fəlsəfə» dərslərini yazarkən fəlsəfi sərvətləri bəşəriyyət, millilik və müasirliyin vəhdəti əsasında təhlil etməyə çalışmışıq. Dünya mədəniyyətinin inkişafı ilə sıx əlaqədar şəkildə meydana çıxmış bəşəri fəlsəfi irsi və onun inkişaf mərhələlərini milli Azərbaycan fəlsəfi dəyərləri ilə sıx əlaqəli şəkildə təhlil etməyə, müasirlik baxımından cəmiyyətin sosial-mənəvi tərəqqisində fəlsəfənin rol və əhəmiyyətini şərh etməyə çalışmışıq.

Dərslərin əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri bunlardır:

a) Azərbaycan dilində yazılmış ilk dərs vəsaitlərindən biridir, müəllifin şəxsi təşəbbüsü ilə yazıldığından, orada çıxarılmış nəticələrin heç də hamısı qəti həqiqət kimi qəbul oluna bilməz, odur ki, gələcək müzakirələr yolu ilə dəqiqləşməli və zənginləşməlidir; b) dərs vəsaiti milli-bəşəri məzmun daşıyır, marksist-leninçi fəlsəfi konsepsiyasının sinfi-partiyalı mahiyyətindən uzaqdır. Bir sıra fəlsəfi problemlər («Varlıq», «Materiya», «İdrak», «Cəmiyyət» və s.) təhlil olunarkən bəşəriyyət prinsipinə əsaslanmış, Azərbaycan fəlsəfi irsində həmin anlayışlara münasibəti də əhatə edilməyə çalışılmışdır; c) bütün mövzuların strukturu və məzmunu müasirlik baxımından, imkan daxilində, ölkəmizin keçid dövrü ictimai münasibətlərinin problemləri ilə əlaqələndirilmiş, cəmiyyətimizdəki sosial-siyasi, iqtisadi və mənəvi proseslər izlənərək onlar dialektik metod və fəlsəfi təfəkkür baxımından izah olunmuşdur; ç) dərslərin müəyyən hissələrində, yeri gəldikcə fəlsəfənin inkişaf mərhələlərinə uyğun, milli-regional ictimai-fəlsəfi fikir tariximizin materiallarının da təhlilini verməyə çalışmışıq; d) dərs vəsaitində iqtisadiyyat ixtisaslarının peşə yönümünə uyğun olaraq maddi-iqtisadi problemlərin fəlsəfi təhlilində də müəyyən yer ayrılmışdır. Dərslərin çapa hazırlanmasında dəyərli məsləhətləri və nəzəri-fəlsəfi tövsiyələri ilə müəllifə yaxından köməklik göstərmiş Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. Məqsəd Səttarova, f.e.d., prof. Cəmil Əhmədliyə müəllif öz dərin minnətdarlığını bildirir.

I H İ S S Ə

BƏŞƏRİ VƏ MILLİ FƏLSƏFİ İRS: FƏLSƏFƏNİN MƏNŞƏYİ, MAHIYYƏTİ VƏ İNKİŞAFININ MƏRHƏLƏLƏRİ

I FƏSİL

FƏLSƏFƏ, ONUN PREDMETİ, PROBLEMLƏRİ DAİRƏSİ VƏ CƏMİYYƏTDƏ ROLU

1. Fəlsəfənin predmeti və elmlər sistemində yeri

Fəlsəfə bəşər sivilizasiyasının ən böyük nailiyyəti, insan biliyinin ən qədim növlərindən biridir. E.ə. III minillikdə yer üzərində rüşeymləri əmələ gələn fəlsəfənin ilkin məqsədi insanın onu əhatə edən dünyaya münasibəti ilə əlaqədar qarşıya çıxan, ciddi, həyati əhəmiyyət kəsb edən, dünyagörüşü xarakterli suallara cavab tapmaq cəhdindən ibarət olmuşdur. Sonralar inkişaf edərək müstəqil xüsusi elmə və ictimai şüur formasına çevrilmiş fəlsəfə – gerçəklikdə baş verən rəngarəng hadisə, proses və qanunauyğunluqların mahiyyətinin mənimsənilməsində insana ən yaxın köməkçi olmuşdur.

Tarixi inkişafının müasir dönüş xarakterli keçid dövründə, ölkəmizin müstəqillik qazanıb siyasi, iqtisadi və sosial quruculuğa başladığı şəraitdə də gerçəkliyin fəlsəfi mənimsənilməsinə ciddi tələbat meydana çıxmışdır. Nəzəri, metodoloji dünyagörüşü və praktik baxımdan fəlsəfəyə, onun tədrisi və tədqiqi məsələlərinə zəruri bir ehtiyac yaranmışdır. Çünki qarşıda duran çox mürəkkəb sosial-iqtisadi, siyasi, mənəvi, ekoloji və s. vəzifələrin mahiyyətini dərin fəlsəfi-idraki mövqedən dərk edib qiymətləndirmədən, həmin vəzifələrin həyata keçirilməsi uğrunda fəal mübarizə aparmaq da mümkün deyildir.

«Fəlsəfə» yunan dilində «fileo» (sevirəm) və «sofia» (müdriliklik, hikmət) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir ki, mənası «müdrikliyi sevmək», «hikmətsevərlik» deməkdir. «Fəlsəfə» («filosof») terminini ilk dəfə yunan riyaziyyatçısı, mütəfəkkir Pifaqor (e.ə. 580-500) işlətməmişdir. «Fəlsəfə» sözünün lüğəti mənası ilə onun elmi-nəzəri mahiyyəti arasında müəyyən yaxınlıq olsa da, onları eyniləşdirmək olmaz. Hər şeydən əvvəl, fəlsəfə dünyagörüşü elmidir və insanın gerçəkliyə münasibətini ən ümumi anlayış, qanun və prinsiplərlə əks etdirir.

Həyata qədəm qoyan hər bir adam getdikcə sadədən mürək-

kəbə doğru yüksələn çoxsaylı suallarla qarşılaşır. Kainatın, insanın, həyat və ölümün, xeyir və şər in mahiyyətinə, maddi və mənəvi olanın, hərəkət və inkişafın, tərəqqi və tənəzzülün qarşılıqlı münasibətinə dair çoxsaylı suallara cavab verməyə çalışan insan gerçəkliyə öz münasibətini müəyyən edir, dünyagörüşünü formalaşdırır.

Fəlsəfə gerçəklikdəki hadisə və proseslərin mahiyyət, qanun, səbəb, forma və s. müəyyənliyi haqqında dünyagörüşü xarakterli biliklə insanı silahlandırır, ona təbiət, cəmiyyət və insanın özünün inkişaf və dəyişməsinin ən ümumi qanunauyğunluqlarını öyrədir. Fəlsəfə – hər bir mütəxəssisə öz ixtisası sahəsində düzgün istiqamət götürmək və həyatda zəngin dünyagörüşü mövqeyi tutmaq üçün lazımdır. Bütün elmlərlə müəyyən qarşılıqlı əlaqədə yaranıb inkişaf edən fəlsəfə hər bir mütəxəssisə elmlərin – fizikanın, riyaziyyatın, təbiət elmlərinin, texniki biliklərin, tibbin, pedaqogikanın, bədii yaradıcılığın, sənətsünaslığın və s. fəlsəfi problemlərini dərinlən bilmək, öz ixtisası sahəsində düzgün yol və mövqe seçmək üçün lazımdır. Lakin bu azdır, bu ancaq mütəxəssis mövqeyindən belədir. Vətəndaşlıq baxımından fəlsəfə insana daha geniş mənada gərəkdir. Fəlsəfə insana dərin zəka, geniş dünyagörüşü dairəsi verir, qarşımızda duran yaxın və strateji məqsədləri, vəzifələri anlamağa kömək edir. Fəlsəfə insana dünya inkişafı meyllərini, perspektivlərini və orada baş verən rəngarəng hadisələrin mahiyyətini dərk etmək imkanı verir.

Fəlsəfənin predmeti nədir? Bir elm kimi onun bəhs etdiyi problemlər dairəsi hansılardır? Başqa elmlərlə fəlsəfənin nə kimi əlaqəsi vardır? Fəlsəfə tarixində və müasir dövrdə bu suallara müxtəlif cür, çox vaxt ziddiyyətli cavablar verilmişdir. Qədim dövrlərdə insanın gerçəkliyə münasibətini əks etdirən bütün elmi, bədii, fəlsəfi, dini, əxlaqi, siyasi və s. ideyaların sintezindən ibarət olan fəlsəfəyə «elmlər elmi» kimi baxılmış, bütün elmlərin fəlsəfənin daxilində, sintez halında olduğu güman edilmişdir. Kainatı, təbiət, cəmiyyət və insanı səciyyələndirən bütün elmi ideyalara fəlsəfə kimi baxılmışdır. O zaman fəlsəfənin predmetini bütün kainat, təbiət, cəmiyyət və onların öyrənilməsi təşkil etmişdir, fəlsəfə kosmosentrik səciyyə daşmışdır. Lakin get-gedə elmlərin ayrı-ayrı yeni sahələri (riyaziyyat, həndəsə, coğrafiya, astronomiya, tibb və s.) əmələ gələrək «elmlər elmindən» ayrılmışdır. Həmin zamanlarda fəlsəfənin predmetində insanın gerçəkliyə münasibətinin ifadəsi olan dünyagörüşü məsələlərinin öyrənilməsi («ilk in əsas», substansiya haqqında ideya, maddi və mənəvi münasibət və s.)

mühüm yer tutmuşdur. Daha sonrakı dövrlərdə mexaniki, fiziki, kimyəvi hərəkət qanunauyğunluqlarının xüsusiyyətlərini öyrənən elmlərin yaranması və müstəqil elm sahələrinə çevrilməsi ilə fəlsəfənin predmet dairəsi daha da «məhdudlaşdı». Bioloji və ictimai elm sahələrinin yaranması və müstəqil inkişafı ilə sivilizasiya tarixində «fəlsəfənin predmetinin yoxluğu», onun «elmlər sistemindən çıxarılması» haqqında ideyalar təbliğ olunmağa başlandı. Son illərədək belə bir ideya, nəinki başqa ölkələrin filosofları, hətta bəzi marksist və keçmiş sovet filosofları arasında da geniş yayılmışdı ki, fəlsəfənin predmeti və elmlər sistemində yeri yoxdur. Fəlsəfənin taleyini Şekspirin «Kral Lir»inə bənzədirdilər. Kral Lir imperiyanın ərazisini üç qızı arasında bölüşdürüb, özünə heç nə saxlamadığı kimi, guya fəlsəfə də öz predmetini elmlər arasında bölüşdürüb özünə bir şey saxlamamışdır. Guya hazırda fəlsəfənin predmeti, öyrəndiyi problemlər dairəsi yoxdur.

XX əsr fəlsəfi cərəyanlarının (neopozitivizm, ekzistensializm və s.) bəzi nümayəndələri hətta iddia edirdilər ki, insana mücərrəd fəlsəfi anlayışlar (varlıq, materiya, təfəkkür, şüur, kateqoriyalar və s.) haqqında deyil, ancaq gündəlik pozitiv biliklər verilməlidir; ümumi dünyagörüşü məsələləri ilə məşğul olmaq insanı gündəlik fayda götürməkdən məhrum edir; «fəlsəfə zərərli məşğuliyyətdir» və s. Müasir dünyanın ən böyük filosoflarından biri hesab olunan B.Rassel belə hesab edirdi ki, artıq indi fəlsəfə öz müstəqilliyini itirmiş, predmetini elm və teologiya arasında bölüşdürmüşdür. Odur ki, «xalis fəlsəfə» mövcud deyildir. B.Rasselin fikrincə, fəlsəfə artıq «sahibsiz torpaqdır», cəmiyyətdə dinin mövqeyi güclənəndə o, teologiyanın, elmin mövqeyi güclənəndə isə, elmin təsirinə düşür.

Əlbəttə, bu fikirlərlə qeyd-şərtsiz razılaşmaq mümkün deyildir. *Birincisi*, ona görə ki, hər bir elm o zaman mövcud olur ki, onun heç bir elm tərəfindən öyrənilməyən öz predmeti və həmin predmetin inkişafını əks etdirən qanunları olsun. Fəlsəfənin də belə predmeti və qanunları vardır. Ən ümumi mənada fəlsəfənin predmetini insanı əhatə edən gerçəklik və onun inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi təşkil edir. *İkincisi*, fəlsəfə gerçəkliyin bu və ya digər sahəsini, hərəkətin bu və ya digər formasının inkişaf qanunauyğunluqlarını deyil, onu ən ümumi şəkildə, bütöv halda öyrənir, gerçəkliyin ən ümumi inkişaf qanunlarından və kateqoriyalarından bəhs edir. Gerçəkliyin belə ən ümumi inkişaf qanunlarından heç bir başqa elm deyil, məhz fəlsəfə bəhs edir. Əgər fəlsəfənin predmetində duran problemlər dairəsini qısa şəkildə ifadə et-

sək, onda bunları qeyd etmək olar: insanın gerçəkliyə münasibəti, təbiət-insan münasibətləri, insan-mənəvi münasibətlər (gerçəkliyin dərk olunması məsələsi) və həmin qarşılıqlı münasibətləri ifadə edən mənəvi prinsip, təlim, nəzəriyyə və baxışlar. Göründüyü kimi, fəlsəfənin predmetində duran başlıca problem insan və onun gerçəkliyə münasibətidir. Bütün bu rəngarəng münasibətlərin inkişaf və dəyişməsi qanunauyğunluqları fəlsəfəsinin üç ən ümumi qanunu (əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi, kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinin qarşılıqlı *keçməsi* və inkarı inkar) və çoxsaylı anlayış və kateqoriyaları vasitəsilə istifadə olunur ki, həmin qanun və kateqoriyalar da fəlsəfənin predmetində mühüm yer tutur.

Məhz predmetində duran problemlər dairəsinə və dünyagörüşü səciyyəsi daşdığına görə fəlsəfəyə belə bir tərif vermək olar: *fəlsəfə – insanın gerçəkliyə münasibətini ümumiləşmiş şəkildə əks etdirən ideyalar, prinsiplər və qanunauyğunluqlar haqqında, təbiətin, cəmiyyətin və təfəkkürün mövcudluğu və ən ümumi inkişaf qanunları haqqında elmdir.*

Bu qısa və yığcam tərifdən də aydın olur ki, özünün spesifik predmeti və qanunları olan fəlsəfə də elmlər sistemində özünəməxsus xüsusi yer tutur: fəlsəfə, bir tərəfdən, xüsusi qanunları və kateqoriyaları vasitəsilə gerçəkliyi ən ümumi və dolğun şəkildə əks etdirdiyi üçün spesifik elmdir, digər tərəfdən isə təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün ən ümumi qanunlarından bəhs etdiyinə, insanın gerçəkliyə ümumiləşmiş münasibətini əks etdirən ideya və təsəvvürlərin məcmusu olduğuna görə dünyagörüşüdür. Fəlsəfə gerçəkliyin bu və ya digər aspektini, konkret bir cəhətini, hərəkətin bu və ya digər formasını deyil, onu tam, bütöv halda, ən ümumi şəkildə öyrənir; odur ki, fəlsəfə elm olmaqla yanaşı, daha çox dünyagörüşü və metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də fəlsəfə spesifik elmi dünyagörüşü – metodoloji səciyyə daşıyan humanitar elmdir. Tarix elmi ilə cəmiyyət fəlsəfəsini («sosial fəlsəfə») müqayisə etməklə elm və fəlsəfənin qarşılıqlı əlaqə və münasibətini aydın təsəvvür etmək olar. Məlumdur ki, tarix elmi hər hansı cəmiyyəti, onun hadisə və proseslərini ya müəyyən tarixi dövr daxilində, xronoloji cəhətdən öyrənir (məsələn, qədim dövr, orta əsrlər tarixi, yeni tarix və s.), ya da ayrı-ayrı ölkələrin tarixini, həmin ölkələrdə baş verən sosial-tarixi hadisələrin əmələ gəlməsi və inkişafı qanunauyğunluqlarını öyrənir, təsvir edir. Tarix məhz həmin dövrün və ya ölkənin tarixidir. Sosial fəlsəfə isə cəmiyyət inkişafının ən ümumi qanunauyğunluqlarını və hərəkətverici qüv-

vələrini öyrənir, ən ümumini bildirir, müəyyən dövrlə, coğrafi ölkə ilə məhdudlaşmır.

Fəlsəfə özünün predmetində duran qeyd etdiyimiz məsələləri ayrılıqda, təcrid olunmuş halda öyrənə, təhlil edə bilməz. Materiya, hərəkət, zaman, məkan, şüur, cəmiyyət, dövlət və s. kimi anlayışların fəlsəfi təhlilini vermək üçün təbiətşünaslığın (fizika, biologiya, kimya və s.) və cəmiyyət haqqında elmlərin nailiyyətlərinə əsaslanmaq lazımdır. Bunsuz elmi-materialist fəlsəfə yarana və inkişaf edə bilməz. Digər tərəfdən, xüsusi elmlər özlərinin metodoloji dünyagörüşü və nəzəri əsaslarını verərkən fəlsəfəyə, onun nəzəri müddəalarına istinad etməkdə daha dolğun və məntiqli olur. Deməli, fəlsəfə ilə xüsusi elmlər arasında möhkəm qarşılıqlı zənginləşmə əlaqəsi və qarşılıqlı təsir vardır. Əgər xüsusi elmlər fəlsəfənin dünyagörüşü səciyyəli informasiya ilə, təbiət, cəmiyyət, insan, idrak, ruh, mənəviyyat, varlıq, həyat, ölüm və s. haqqında konkret faktiki biliklə, həqiqətlə silahlandırarsa, fəlsəfə xüsusi elmlərə, hadisələrə yanaşma üsulu, dialektik metod və metodologiya, fəlsəfi idrak metodları verir, onların düzgün elmi əqidə və dünyagörüşü istiqaməti götürmələrinə, konkret elm sahələrində çalışan ziyalıların həyatda fəal sosial mövqe tutmalarına kömək edir. Məhz bu mənada fəlsəfə ilə xüsusi elmlərin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında belə nəticəyə gəlmək olar: əgər fəlsəfə nəhəng, qol-budaqlı bir ağacın gövdəsidirsə, xüsusi elmlər onun şaxələri, qol-budaqlarıdır. Gövdə kəsildikdə qol-budaqların, bütövlükdə ağacın yaşaması mümkün olmadığı kimi, şaxələr, qol-budaqlar da tamam kəsilərsə, gövdə də yaşaya bilməz.

2. Fəlsəfə və dünyagörüşü.

Dünyagörüşün mahiyyəti, strukturu və tarixi tipləri

Dünyagörüşü – mürəkkəb, yekcins olmayan, çoxcəhətli və ziddiyyətli sosial-mənəvi və emosional-psixoloji fenomendir. Onun elmi, fəlsəfi, ümumbəşəri, milli, sosial-sınıfı, siyasi, mənəvi, dini, ateist, estetik və digər çalarları vardır. *Dünyagörüşü* – insan həyatının özünəməxsus yol göstəricisi, şəxsiyyətin həyat mövqeyini istiqamətləndirən bir növ kompasdır. Dünyagörüşü insanın gerçəkliyə münasibətini əks etdirən və onun fəaliyyətini tənzim edən ümumiləşmiş sosial-mənəvi, elmi, siyasi prinsip, norma və baxışların məcmusudur.

İnsan həqiqi elmi-materialist dünyagörüşünə yiyələndikdə hansı ideya, amal uğrunda mübarizə etdiyini daha dərindən dərk

edir, qarşısına daha ülvi və real məqsədlər qoyur, gerçəkliklə daha düzgün əlaqə və münasibətlərə girir, başqa sözlə, daha yaradıcı və fəal olur. Belə insan sosial həyatla, təbii mühitlə əlaqələrində düzgün mövqe seçə, azad fəaliyyət göstərə bilir.

Dünyagörüşün mahiyyəti, struktur komponentləri, növləri və s. haqqında elmi-fəlsəfi ədəbiyyatda çoxlu fikirlər söylənilməsinə baxmayaraq, bu sahədə müəyyən ziddiyyətlə, mübahisəli mövqelər indi də qalır. Xüsusilə, dünyagörüşün mahiyyətindən bəhs olunarkən, son illərdəki marksist fəlsəfədə onun bəşəri məzmun kəsb etməsindən daha çox sinfi, siyasi xüsusiyyətlərinin təhlilinə geniş yer verilmişdir.

Beləliklə, *dünyagörüşü – insanı əhatə edən dünya haqqında, insanın özünə, təbiətə və cəmiyyətə münasibəti, onun özünün dünyada yeri və mövqeyi haqqında ümumiləşmiş görüşlər, ideal-lar, baxış, inam və prinsiplər sistemidir. Dünyagörüşü – fərdin, sosial qrupun, sinfin, bütövlükdə cəmiyyətin gerçəkliyə münasibəti və fəaliyyət istiqamətini müəyyən edən baxışlardır, ideya və normalardır. Başqa sözlə, dünyagörüşü – obyektiv dünyaya və orada insanın yeri və roluna aid baxışlardır. Bunlar elə baxışlardır ki, on-lar insanın həyat mövqeyini, əqidəsini, ideya, idrak və fəaliyyətini, sərvət meylini əsaslandırır və istiqamətləndirir.*

Dünyagörüşü – təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün hadisə və prosesləri, inkişaf və hərəkətverici qüvvələri haqqında ümumiləşmiş elmi, fəlsəfi, siyasi, dini, ateist, əxlaqi, estetik və s. baxışların ifadəsidir. Dünyagörüşün predmetində insan durur.

Bir sıra filosofların qeyd etdiyi kimi, dünyagörüşün mahiyyətini aydın başa düşmək üçün onun obyektini və predmetini fərqləndirmək lazımdır. Dünyagörüşün obyektini bütövlükdə dünya, varlıq təşkil edir. Dünyagörüşün predmetini isə təbiət aləmi ilə insan aləminin qarşılıqlı münasibəti və həmin münasibətlərdən yaranan ideya və baxışların sistemi təşkil edir. «Onunla» (dünya binası) «biz» (insanlar) arasındakı qarşılıqlı münasibət dünyagörüşün predmetini və ya əsas məsələsini təşkil edir.

Dünyagörüşün məzmunundan aydın olur ki, onun iki əsas sahəsi və ya aspekti vardır: təbii gerçəkliyə insan münasibətinin inkişafı olan təbii-elmi ideyalar və sosial-ictimai gerçəkliyə insan münasibətini əks etdirən siyasi, iqtisadi, mənəvi və s. *baxışlar*. Bu cəhətlərə dünyagörüşün təbii-intellektual və sosial-qneseoloji aspektləri də demək olar. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, çox vaxt dünyagörüşü problemləri öyrənilərkən əsas diqqət birinci as-

pektə verilmiş, ikinci istiqamət isə əsasən diqqətdən kənar qalmışdır.

Dünyagörüşünü özünün inkişaf ardıcılığı, inikas dərinliyi, əsaslandırılmış olub-olmaması cəhətdən ən ümumi şəkildə dörd mühüm tarixi növə ayırmaq olar: mifoloji, dini, elmi, fəlsəfi.

Mifoloji dünyagörüşü iki sözün birləşməsindən əmələ gəlib: (yunanca «mif» – əsatir, əfsanə, rəvayət mənasındadır, «loqos» isə – söz, təlim, anlayış deməkdir) ibtidai cəmiyyətdə, bəşər mədəniyyəti inkişafının ilkin dövrlərində meydana gəlmişdir. Mifologiya – qədim dövrün dünyanı anlamaq üsulu, ibtidai cəmiyyətdə universal ictimai şüur forması olmuşdur. Qədim miflər dünyanın bütün xalqlarında olmuşdur. Mifik təsəvvürlərin əsasında əfsanəvi varlıqlar, Allahlar və onların fəaliyyəti, qəhrəmanların möcüzələri və s. haqqındakı inamlar, ideya və baxışlar durur. Miflər çox müxtəlif olsalar da, onlarda bir sıra motivlər təkrar olunur. Dünyanın bir çox xalqlarının miflərində kosmik mövzular xüsusi yer tutur. Bu miflərlə ibtidai insan dünyanın mənşəyi və quruluşu, bir çox təbiət hadisələri, məqsədəuyğunluq və s. haqqında özünü düşündürən suallara cavab verməyə çalışmışdır. Bir sıra miflərdə dünyanın sonu, bəşəriyyətin məhvi və yenidən dirilməsi haqqında təsəvvürlər öz əksini tapmışdır.

Mifoloji dünyagörüşü təsəvvürlərində dünya ilə yanaşı, insanın mənşəyi, onun həyat inkişafının mərhələləri, ölümü, insanın odu əldə etməsi, sənəti, əkinçiliyi öyrənməsi və s. mövzular da geniş yer tutur. Müxtəlif xalqların mifləri bir-birilə əlaqədar və uyğundur, vahid sistem təşkil edirlər.

Mif – sinkretik, vahid, universal dünyagörüşü və şüur forması olmuşdur. Mifoloji dünyagörüşü özündə dövrünün dünyaduyumunu, dünyanı qavramanı, dünyanı anlamanı əks etdirmiş, bədilik və müdriklik baxımından çox zəngin olmuşdur. Miflərdə təbiət və mədəniyyət hadisələri qovuşmuş, təbii cisim və hadisələr canlandırılmış, insanabənzərləşdirilmiş, mifoloji obrazlara çevrilmişdir. Reallıq və fantaziya, hiss və fikirlər, bilik və bədii obraz obyektiv və subyektiv olan miflərdə vəhdət halında birləşmişdir, bütöv dünya mənzərəsi yaradılmışdır. Dünyanın mifoloji mənzərəsində reallıq və fantaziya, təbii və fəvqəltəbii, bilik və inam çulğışmışdır. Mifik obrazlar əsasında bir sıra bədii əsərlər, incəsənət, musiqi, heykəltəraşlıq nümunələri yaradılmışdır. Xristianlıq, islam, buddizm və b. dinlər mifoloji nümunələrlə zəngindir.

Dini dünyagörüşü – dünyagörüşün ikinci tarixi növüdür. Şüurun gerçəkliyi ümumiləşdirərək anlayışlar vasitəsilə əks etdirməsi

(məsələn, Allah, ruh, axirət və s.) formalarından biridir, gerçəkliyin fəvqəltəbii qüvvələrə inam əsasında mükəsssidir. Tarixi-sosial şərait üzündən din ibtidai icma, quldarlıq və xüsusilə, feodalizm dövründə ictimai şüurun bütün başqa formalarını öz təsirinə almış, cəmiyyətin mənəvi dünyagörüşünün əsaslarını təşkil etmişdir.

Dini dünyagörüşünə görə dünya ikili səciyyə daşıyır: «yer üzü», «bu dünya» – təbii, hiss üzvlərimizlə duyulan dünya və «o dünya», fəvqəltəbii, «göy üzü» – fəvqəlhissi dünya. Dinə görə əsas, başlıca məqsəd ikincidir, birinci isə keçici və müvəqqətidir. Son dövrlərdə, sovet imperiyası şəraitində dini dünyagörüşdən bəhs olunarkən onu ancaq dünya və insan haqqında nadan, avam təsəvvürlər deyərək səciyyələndirmiş, onun mənəvi mədəniyyət hadisəsi, sosial mahiyyəti və ictimai-mənəvi funksiyaları olan ideologiya forması olması nəzərə alınmamışdır. Din əslində insanın qeyri-adi təbii və sosial qüvvələr qarşısında acizliyi əsasında yaransa da, müəyyən tarixi şəraitdə ümumbəşəri dəyərlər, sosial ədalət uğrunda çıxış etmiş, normaların tənzimləyicisi funksiyasını yerinə yetirmişdir. İnsanların əxlaq və davranışını, hissi tərzini və fikirlərini normalaşdırıb sistemə salan din, cəmiyyətdə sosial-mənəvi tənzi-metmənin, adət-ənənə və mənəviyyat normalarının hifz edilməsi və yaşadıkları nəsildən-nəslə verilməsinin mühüm vasitəsi kimi çıxış etmiş və edir. Hazırda bəşəriyyətin yaşaması, sülh və sosial tərəqqi uğrunda, müharibə əleyhinə fəal çıxış edən din özünün çoxsaylı hökm və mərasimləri vasitəsilə insanlar arasında məhəbbət, xeyrxahlıq, dözümlük, rəhmdillik, əl tutmaq, vicdan, borc, ədalət və s. kimi bəşəri hissələri tərbiyə edir.

Dinləri monoteist və politeist, ibtidai və müasir, milli və dünyəvi olmaqla müxtəlif qruplara ayırmaq olar. İbtidai dinlər (animizm, fetişizm, magiya, büt-pərəstlik və s.) panteist (çoxallahlıq) dinlərə, müasir dünya dinləri (xristianlıq, islam, buddizm və s.) isə monoteist dinlərə misal ola bilər.

Dini dünyagörüşü mürəkkəb struktura malikdir. Hər bir dinin strukturuna bu ünsürlər daxildir: dini ideya və təsəvvürlər; dini hiss və əhval-ruhiyyə; dini ayinçilik (kult) və dini fəaliyyət. Bunlardan başqa, dini təsisatlar da vardır ki, (dini icmalar, birliklər, kilsələr, məscidlər və s.), onların fəaliyyətindən yaranan normalar, qaydalar və prinsiplər dini dünyagörüşü sistemində mühüm yer tutur.

Elmi dünyagörüşü – təbii-elmi və sosial-tarixi biliklərə, dünyanın təbii-elmi mənzərəsinə əsaslanan, gerçəklikdə hadisə və proseslərin inkişaf və dəyişməsinin elmi səbəblərinə istinad edərək dünya haqqında elmi anlayış və qanunauyğunluqların ümumiləşmiş

inikasını ifadə edən baxış, ideya və prinsiplərin məcmusudur. Elmi dünyagörüşü – öz müddəalarında müasiri olduğu elmin son nailiyyətlərinə istinadən insanı əhatə edən gerçəkliyə insan münasibətini xüsusi elmi qanun və kateqoriyalar, təlim və nəzəriyyələr vasitəsilə ifadə edir.

Fəlsəfi dünyagörüşü – elmi dünyagörüşün növ müxtəlifliyindən biridir. O, müəyyən cəhətlərdən elmi dünyagörüşlə qovuşur, eyniləşir, müəyyən cəhətlərdən isə ondan fərqlənir, ayrılır (həmin cəhətlər üzərində bir qədər sonra dayanacağıq).

Dünyagörüşün strukturu zəngin və mürəkkəbdir. Gerçəkliyin mənimsənilməsi səviyyəsinə, elmi əsaslandırılması dərəcəsinə uyğun olaraq hər bir dünyagörüşün **iki səviyyəsi vardır**: 1)

Dünyagörüşün adi şüur səviyyəsinə uyğun gələn sağlam düşüncə, hissi-obrazlı təfəkkürə, mifoloji təsəvvürlərə və gündəlik təcrübi biliyə əsaslanan **empirik-kütləvi (və ya adi-gündəlik) səviyyəsi**. Bu səviyyədə dünyagörüşü sağlam təcrübi biliyə istinad edib, çox vaxt faydalı və müsbət olsa da, ziddiyyətlərdən, məhdudluqlardan azad deyildir. Bu səviyyədə dünyagörüşü üçün tərəddüdlər, inamsızlıq və s. xasdır. 2) **Elmi-nəzəri dünyagörüşü səviyyəsi**. Dünyanın həqiqi təbii-elmi mənzərəsinə və materialist fəlsəfəyə istinad edən dünyagörüşü məhz elmi-nəzəri dünyagörüşü səviyyəsinə misal ola bilər.

Dünyagörüşü strukturca inteqral mütəşəkkillikdir. Burada əsas cəhət onun struktur komponentlərini sintezinin, birliyinin əldə edilməsidir. Bu mənada dünyagörüşü gerçəklik haqqında ancaq biliklərin toplusu deyildir. Dünyagörüşdə ideallar, əqidə, fəaliyyət də müəyyən rol oynayır. Lakin bitkin dünyagörüşü belə komponentlərin vəhdəti, sintezi əsasında yaranır, bilik, sərvətlər, həyat oriyentiri (meyli), əqidə və fəaliyyəti birləşdirərək insana nəzəri və əməli fəaliyyət üçün qüdrətli bir silah verir.

Dünyagörüşün strukturunda dünyanı dərk etmə prosesinin müxtəlif səviyyələrini əks etdirən **dünyaduyumu, dünyanıqavrama, dünyanıanlama** kateqoriyaları da fərqləndirilmişdir. Bu anlayışlara dünyagörüşün formalaşması mərhələləri də demək olar. Ümumiyyətlə, insan idrakının əsasında duyğu, hiss üzvlərinin (görmə, eşitmə, iyilmə, dadılmə, ləmsə) verdiyi məlumatlar seyr müşahidə durduğu kimi, dünyagörüşün də əsasında **dünyaduyumu** durur. Dünyaduyumu gerçəkliyin bu və ya digər konkret tərəf və cəhətləri, xüsusilə onun zahiri təzahürləri haqqında əldə edilən hiss, əhval-ruhiyyə, baxış, duyumdur. Bu mərhələdə predmetin konkret, ayrı-ayrı cəhətləri haqqında görüşlər, hisslər, emo-

sional hal – dünyaduyumu formalaşır. **Dünyanıqavrama** isə predmet və hadisəni hissi bütöv halında qavrama mərhələsidir, gerçəklik haqqında qavranılan baxışlar, hisslər və təsəvvürlərin məcmusudur, ümumi dərkətməyə aparan yoldur. Deməli, hisslər və əhval-ruhiyyə səviyyəsində dünyagörüşün emosional-psixoloji cəhətini dünyaduyumu, gerçəkliyin hissi bütövünün əyanı təsəvvürlər əsasında hissi-obrazlı qavranılmasını isə dünyanıqavrama təşkil edir. Məhz duyma və qavramanın nəticəsində alınmış informasiyaların təhlili, ümumiləşdirilməsi yolu ilə anlayışlar, mühakimələr, əqli nəticələr, ümumi nəzəri baxışlar yaradılır, dünyagörüşün idraki-intellektual səviyyəsi olan **dünyanıanlama** baş verir. Dünyagörüşdə hər üç ünsür – dünyaduyumu, dünyanıqavrama, dünyanıanlama vəhdət təşkil edir.

Dünyagörüşü öz məzmununa daxil olan münasibətlər («təbiət-insan münasibətləri», «cəmiyyət-insan münasibətləri», «subyekt-obyekt münasibətləri» və s.) əsasında, xüsusilə aşağıdakı struktur komponentlərini üzvi vəhdətdə birləşdirir.

1) Həmin münasibətlərin doğurduğu və gerçəklikdə sınıanı ümumiləşdirilmiş **biliklər sistemi**. Gerçəklik haqqında dünyagörüşü xarakterli ümumiləşmiş biliklər sisteminin yaranmasında, həqiqətə doğru can atılmasında, sosial-fəlsəfi elmlərlə (fəlsəfə, etika, tarix, siyasi iqtisad və s.) yanaşı, dünyanın həqiqi təbii-elmi mənzərəsini verən xüsusi elmlər də (təbiətşünaslıq, texniki, insanşünaslıq elmləri və s.) iştirak edir.

2) Dünyagörüşün struktur komponentlərindən biri də **bəşəri sərvətlərlə** (dəyərlərlə) dünyagörüşün ümumi ideyaları və prinsiplərinin qovuşması, onlarla şərtlənməsidir. Bəşəri mənəvi sərvətlərə (xeyirxahlıq, insanpərvərlik, vicdan, şərəf, vətənpərvərlik və s.) uyğun gəlməyən və ya onlara qarşı çevrilmiş heç bir ideya və prinsip dünyagörüşü amilinə çevrilə bilməz.

3) Dünyagörüşün digər mühüm struktur komponenti olan **əqidə** formalaşdırılmasında, alınmış biliyin əqidəyə çevrilməsində müasir elmi-texniki nailiyyətlərin həyata, istehsalata tətbiqi, onların sosial-mənəvi nəticələri mühüm rol oynayır. Əqidə isə əhval-ruhiyyə, iradə və hisslərlə daha çox bağlı olduğundan şəxsiyyətin mənəvi aləminə daha ciddi daxil olur, onu sosial fəallığa və yaradıcılığa sövq edir. **Əqidə üçün meyar – insan fəaliyyətidir**. Biliyin, ictimai şüurun dünyagörüşə çevrilməsi üçün onlar əqidə xarakteri kəsb etməlidir. **Əqidə – insanın həyat fəaliyyətində rəhbər tutduğu prinsip və idealların həqiqiliyinə, doğruluğuna dərindən və əsaslandırılmış inamdır, heç vaxt dönmədən, dərin, daxili inamdır.**

Bu isə o deməkdir ki, şəxsiyyət öz ideya və əməllərinin doğruluğuna heç bir tərəddüd göstərmədən inanmalıdır. Möhkəm əqidə formalaşmasında isə insana düzgün ideallar, sosial-sinfi məqsədlər verilməlidir. Həmin sosial-siyasi, mənəvi ideallar əsasında dünya haqqında baxışlar qiymətləndirilir, bilik əqidəyə çevrilir, dünyagörüşü xarakteri alır.

4) Dünyagörüşün struktur komponentləri sırasında fəaliyyət (qiymətləndirmə) də mühüm yer tutur. Dünyagörüşü ancaq insan fəaliyyəti ilə öz prinsip və ideyalarını maddiləşdirir, həyata keçirir. Məhz fəaliyyət prosesində dünyagörüşün bəşəri sərvətlərə (dəyərlərə) və sosial-mənəvi məqsədlərə uyğunluğu təmin olunur. Şəxsiyyət hadisələri öz dünyagörüşü baxımından qiymətləndirir və ona uyğun fəaliyyət göstərir.

3. Fəlsəfi dünyagörüşün xüsusiyyətləri və əsas məsələsi

Fəlsəfə – nəzəri dünyagörüşüdür. Fəlsəfi dünyagörüşü dünyaya və orada insanın yerinə dair, insanın gerçəkliyə, təfəkkürün varlığa münasibətinə dair ən ümumi nəzəri baxışlar sistemidir. Fəlsəfi dünyagörüşü ümumi dünyagörüşdən gerçəkliyə yanaşma üsulu ilə, intellektual problematikası ilə fərqlənir, daha çox sistemli, nəzəri səciyyə daşıyır. Fəlsəfi dünyagörüşü öz sistemli baxışlarında və nəzəri müddəalarında kortəbii-mifoloji və dini-ehkamçılıq təsəvvürlərindən uzaqlaşır, fəvqəltəbiiyə istinadən təhlili çox hallarda qəbul etmir, dünya, həyat və insan haqqında azad, tənqidi və əsaslandırılmış mühakimələrdən, elmi həqiqətlərdən çıxış edir. *Fəlsəfi dünyagörüşü – idealist və ya materialist meyilli olmasından asılı olmayaraq həmişə insana, onun dünyaya münasibətinə əsaslanır. İnsan – fəlsəfi dünyagörüşün məhkək daşdır.* Dünya və insan, insanın dünyaya münasibəti, insanın özünün mahiyyəti, insan və mənəviyyət, insan və ədalət, insan və keyirxahlıq, insan və bəşəri dəyərlər, insan və gözəllik, ictimai tərəqqi, insan və i.a. fəlsəfi dünyagörüşün əzəli və əbədi problemləridir. Elə bu mənada deyirlər ki, ən mütərəqqi fəlsəfə – *insan fəlsəfəsidir. İnsan azadlığı bu fəlsəfənin qayəsidir.* Fəlsəfi dünyagörüşü bu mənada intellektual-idraki məzmun daşdığı kimi, bəşəri dəyərlərlə qovuşduğundan dərin mənəviyyət səciyyəsi də daşıyır. İnsan və dünya, onların qarşılıqlı münasibəti ən böyük əzəli və əbədi fəlsəfi problemdir. Dünyanın tacı, şöhrəti insandır. Dünya insanla gözəldir, mənalıdır. Heç təsadüfi deyildir ki, bütün

fəlsəfi məktəb və cərəyanların mahiyyətində «dünya-insan münasibətlərini» hansı mövqedən həll etməsi, insanın sosial-mənəvi mövqeyini və i.a. necə izah etməsi məsələsi durur.

Bir halda ki, fəlsəfi dünyagörüşü sistemində «dünya-insan münasibətləri» aparıcıdır, onda *fəlsəfənin də əsas məsələsini «insanın dünyaya münasibəti» təşkil edir demək daha düzgün olardı.* Daha konkret şəkildə, fəlsəfənin əsas məsələsi nədir? Sualına «*insan*» – deyə qəti cavab vermək olar. Bununla biz uzun zaman keçmiş sovet fəlsəfə elmində insana göstərilmiş etinasızlığa etiraz etməklə bərabər, həm də «*insanın gerçəkliyə münasibətinin*» əsas dünyagörüşü problemi olduğunu da təsdiq etmiş oluruq. Fəlsəfənin əsas məsələsinin «təfəkkürün varlığa, şüurun materiyaya münasibətindən» ibarət olduğunu təsdiqləyən filosoflar da insana, onun mənəvi dünyasına istinad edir, mənəvinin (insan idrakı, şüur, təfəkkür və s.) maddiyə münasibətini əsas tuturdular. Filosofların böyük qismi fəlsəfənin əsas məsələsindən bəhs edərkən qeyd edirdilər ki, dünyagörüşü üçün «təfəkkür» və «varlıq», «mənəvi olan və maddi olanın» qarşılıqlı münasibətindən başqa daha ümumi anlayışlar tapmaq qeyri-mümkündür: mənəvinin maddiyə münasibəti (və ya insanın gerçəkliyə münasibəti) və onların müqayisəsi fəlsəfi dünyagörüşün başlıca məsələsidir. Digər bütün məsələlər məhz əsas məsələyə münasibət baxımından həll olunur, elmi-fəlsəfi qiymətini alır.

F.Engels vaxtilə fəlsəfənin əsas məsələsindən bəhs edərək yazmışdır: «*Bütün fəlsəfənin, xüsusən ən yeni fəlsəfənin, böyük əsas məsələsi, təfəkkürün varlığa münasibəti məsələsidir*»¹. Bu mövqedən çıxış edənlər fəlsəfənin əsas məsələsinin iki tərəfi olduğunu qeyd etmiş və göstərmişdilər ki, birinci tərəfin mahiyyəti belə bir alternativ məzmun daşıyan suallara – nə nədən əzəlidir? Nə ilkindir, əsasdır, müəyyənədicidir, nə törəmədir, ikincidir? Ruhmu təbiəti, yoxsa təbiətmi ruhu, varlıqımı təfəkkürü, yoxsa təfəkkürümü varlığı müəyyən edir? Fəlsəfənin əsas məsələsinin ikinci tərəfi isə insan idrakının gerçəkliyə münasibəti necədir? Dünya və onun qanunları dərk edilə bilərmə? – cavab verməkdən ibarətdir. Birinci tərəf əsas məsələnin ontoloji aspektini, ikinci tərəf isə qne-seoloji aspektini ifadə edir.

Düzdür, hazırda həmin müddəə, yeni fəlsəfənin əsas məsələsinin «təfəkkürün varlığa münasibəti» ideyası bu və ya başqa şəkildə ya tam inkar olunur, ya da ziddiyyətli təhlil edilir. Əlbəttə, bu

¹ K.Marks və F.Engels. Seçilmiş əsərləri, üç cildə, 3-cü cild, s. 395

ideyanın tam inkar edilməsini düzgün mövqe hesab etmək olmaz. Əslində «təfəkkürün varlığa münasibəti» müddəası elə bu və ya başqa tərzdə «insanın dünyaya münasibəti» fikri ilə eyniləşir. Odur ki, bu iki müddəa arasında tənqid xatirinə, ciddi fərq axtarmaq da düzgün deyildir. Lakin «təfəkkürün varlığa münasibəti» müddəası daha mücərrəddir, əslində müəyyən «söz güləşdirməsidir». İkinci müddəa isə daha real, konkret və ağılabatandır. Odur ki, fəlsəfi dünyagörüşün əsas məsələsi nədir? – sualına «İnsan və onun dünyaya münasibətidir» kimi cavab verilməsi məqsədəuyğundur.

Materiyanımı, yoxsa şüurumu ilkin əsas, substantiv başlanğıc hesab etdiklərinə görə filosoflar iki əks cərəyana mənsub olmuşlar. Materiyanı müəyyənədicisi, ilkin hesab edənler materializm cərəyanına və onun müxtəlif məktəblərinə (sadələvh, mexaniki, metafiziki, maarifçi, klassik materializm və s.) – varlığı, materiyanı şüur əsasında izah edən, ideyaları ilkin əsas, başlanğıc kimi götürənlər isə idealizmə və onun müxtəlif növlərinə (obyektiv idealizm və subyektiv idealizm) mənsub olmuşlar. Bu cəhətdən obyektiv idealizm insandan, bəşəriyyətdən kənarında, ondan asılı olmayaraq obyektiv «mövcud olmuş» «dünya ruhu», «mütləq ideya»nu əsas götürməklə, subyektiv idealizm isə insan şüuruna istinad etməklə fərqlənmişlər. Materializm və idealizmin əksliyi tək-cə nəzəri məsələ deyildir, o həm də sosial-iqtisadi, sinfi, siyasi və mənəvi səbəblərlə şərtlənir. Materializm öz məzmununu və mahiyyətini etibarilə, həm də gerçəkliyi əks etdirməsi cəhətdən elmə yaxındır, onunla qovuşur. Idealizmin isə dinlə qovuşduğunu qeyd edən filosoflar idealizmi «incələmiş din», «dinçiliyə yol» və s. adlandırmışlar. Düzdür, bu cür təhlil həqiqətə uyğundur və əsasən qəbul edilməlidir. Lakin buradakı ziddiyyətli və məhdud cəhət ondan ibarətdir ki, marksist-leninçi konsepsiyaya görə bu cərəyanlar heç də ideya, fikir plüralizminin deyil, tam antaqonist, düşmən mövqələrin bərkəsmazlığının ifadəsidir.

Sovet hakimiyyəti illərində yüzlərlə və bəlkə minlərlə görkəmli alim-mütəfəkkirin, filosofun, ziyalının repressiyaya uğradılıb təqib edilməsində həmin ideoloji təbliğatın güclü təsiri olmuşdu. Lakin unutmaq olmaz ki, hər iki fəlsəfi cərəyan gerçəkliyin müxtəlif mövqələrdən izahıdır, insan idrakının məhsuludur; idrak isə düz xətt üzrə inkişaf etmir; idrakın inkarlı, spiralabənzər inkişafı müəyyən yanılmaları, dəqiqləşməni, fikir plüralizmini zəruri surətdə doğurur. Bu yolla mövqələr aydınlaşır, həqiqətə yaxınlaşır, fikir plüralizmindən fikir aydınlığına keçilir.

Fəlsəfənin əsas məsələsinin ikinci tərəfində qoyulan suala da filosoflar müxtəlif cəhətdən yanaşıb cavab vermişlər. **Dünyanın dərk edilənliyi prinsipi** mövqeyindən çıxış edən filosoflar bu mövqedə dururlar ki, dünya və onun qanunauyğunluqları dərk ediləndir. Dünyada dərk olunmamış şeylər çoxdur, amma dərk olunmaz şeylər yoxdur. Dünya və onun qanunları elmin və praktik fəaliyyətin inkişafı ilə addım-addım dərk olunur, əməli məqsədlərində insan həmin qanunlardan istifadə edir. Lakin fəlsəfə tarixində gerçəklik və onun qanunlarının dərk edilməsinə şübhə ilə baxan (onu müəyyən çərçivə ilə məhdudlaşdıran) **skeptisizm** (D.Yum və başqaları) və dünyanı «sirli özündəşeylər» hesab edərək onun dərk edilməsini qeyri-mümkün sayan **aqnostisizm** (İ.Kant və başqaları) cərəyanları («a» yunanca inkar şəkilçisi, «qnosis» – bilik deməkdir, yəni «bilməzlik», «biliyin inkarı») olmuşdur. Kant göstərirdi ki, insan təbiətdən qanunlar almır, əksinə təbiətə qanunları diktə edir. Əslində isə insan idrakı tədricən mütləq həqiqətə yaxınlaşır. İnsan həqiqətə çatdıqca Kantın özündəşeylərinin sonu çatır.

4. Fəlsəfə, elm və mədəniyyət. Fəlsəfənin funksiyaları və cəmiyyətdə rolu

Fəlsəfənin bir elm kimi əsas xüsusiyyətlərindən birini onun **ictimai-tarixi xarakter daşması** təşkil edir. Digər ictimai şüur formaları kimi fəlsəfi şüur da tarixən dəyişkən ictimai varlığın təsirindən formalaşır və tarixi proseslə şərtlənir. Hər bir mütəfəkkir, yaşadığı tarixi şəraitin təsirindən çox çətin ki, xilas ola bilsin. Fəlsəfənin ictimai-tarixi səciyyə daşması da onun mövcud olduğu ictimai şəraiti əks etdirməsindən ibarətdir.

Fəlsəfə öz mahiyyəti etibarilə həm mədəniyyətin bütün sahələri ilə çulğashmış, həm də onun tərəqqisinin meyarlarından birinə çevrilmişdir. Fəlsəfə mədəniyyət hadisəsi olmaqla, həm də onun «inkişafının göstəricisidir». «İncəsənət fəlsəfəsi», «əxlaq fəlsəfəsi», «din fəlsəfəsi», «texnika fəlsəfəsi», «təbiət fəlsəfəsi», «tarix fəlsəfəsi», «siyasət fəlsəfəsi», «hüquq fəlsəfəsi», «həyat fəlsəfəsi» və i.a. anlayışlar və istiqamətlərlə fəlsəfə mədəniyyətlə qovuşur, mədəniyyətin bütün aspekt və çalarlarını əhatə edir, onun nəzəri-metodoloji əsaslarını verir, maddi və mənəvi mədəniyyət amili kimi çıxış edir.

Fəlsəfənin predmetində duran problemlərdən biri də fəlsəfənin elmiliyi məsələsi, elmlə fəlsəfənin qarşılıqlı münasibəti, onla-

rın oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Fəlsəfə və elm arasında oxşarlıq ondadır ki, a) hər ikisi obyektiv gerçəklik qanunauyğunluqlarının insan şüurunda bu və ya başqa dərəcədə dolğun inikasidir; b) hər ikisi sivilisasiyanın ən böyük nailiyyətidir; c) hər ikisi gerçəkliyin dərk edilməsi üçün insana qüdrətli silah verir; ç) hər ikisi ictimai funksiyanı yerinə yetirərək cəmiyyətin maddi və mənəvi dəyərlərinin (sərvətlərinin) inkişaf etdirilməsi amili kimi çıxış edir və i.a.

Fəlsəfə ilə elm arasında *müəyyən fərqlər* də vardır: a) əgər fəlsəfə öz mahiyyəti etibarilə insana ən başlıcası ümumiləşmiş dünyagörüşü verirsə, müxtəlif elm sahələri insana konkret bilik verir; b) xüsusi qanunları öyrənən konkret elmlərdən (fizika, kimya, biologiya və s.) fərqli olaraq fəlsəfə təbiət, cəmiyyət və təfəkkür inkişafının ən ümumi qanunlarını öyrənir; c) fəlsəfə, ən geniş mənada bütün dünyagörüşü növlərinin özəyini, nüvəsini təşkil etdiyi halda, ayrı-ayrı konkret elmlər dünyanın təbii elmi mənzərəsini müəyyən edən konkret materiallar verir; ç) fəlsəfə və elm ictimai şüurun spesifik forması olmaq etibarilə də bir-birindən fərqlənirlər; d) ictimai funksiyaları etibarilə də fəlsəfə ilə elm arasında fərqlər vardır: fəlsəfə cəmiyyətdə elmə nisbətən daha səfərbəredici və sosial fəallaşdırıcı rol oynayır, fəlsəfə cəmiyyətdə qarşıya çıxan vəzifələrin düzgün həlli yollarını tapmağa imkan verir; e) konkret bir elm sahəsində işləyən mütəxəssis konkret hadisələri müəyyən edərkən dünya haqqında ümumi təsəvvürlərə, dünyanın quruluşu, ümumi mənzərəsi və onun ən ümumi inkişaf qanunauyğunluqları haqqında prinsip və baxışlara ehtiyac duyur. Bu ehtiyacı məhz fəlsəfə ilə ödəyir və i.a. Deməli, elmin ümumi dünyagörüşü, metodoloji və nəzəri-idrakı əsaslandırılması məsələlərini fəlsəfə öyrənir, təhlil edir. Elm fəlsəfəyə yiyələnməklə metodologiyaya və dünyagörüşü meylinə sahib olur.

Fəlsəfə – bəşər tarixini nəzəri ümumiləşdirdiyindən, müasir və gələcək insan fəaliyyətini elmi cəhətdən əsaslandırıdığından *ümumbəşəri məzmun daşıyır*. Fəlsəfə – bəşəri dəyərlərə istinad edir və özü də bu dəyərlərin başlıca nümunələrindən biridir. Lakin fəlsəfənin mahiyyətə ümumbəşəri səciyyə daşması, müəyyən konkret-tarixi şəraitdə onun *sinfi-siyasi məzmun kəsb etməsini* də rədd etmir. Tarix sahəsində mübarizə aparən qüvvələr, xüsusilə XX əsrin sonlarında, inkişaf meyli seçərkən və bəşəri dəyərləri qiymətləndirərkən öz sosial-siyasi və iqtisadi mənafeləri baxımından hərəkət edirlər. Bu baxımdan fəlsəfədə materializm və idealizm cərəyanlarının, dialektik dayanmasını, fəlsəfi nəzəriyyələrin